

ON BEŞİNCİ YÜZYILA AİT TÜRKÇE CERRAHNÂMELER

Turkish Surgery Books from the Fifteenth Century

Nuran Yıldırım¹¹Professor, Istanbul University Istanbul Medical Faculty, Dept. of Medical History and Ethics

ÖZET

ABSTRACT

Bugünkü bilgilerimize göre, On beşinci yüzyıla ait olduğu kabul edilen dört Türkçe cerrahi monografi vardır. Bunların ilki **Cerrâhiyetü'l-hâniye**'dir. Onu **Alâ'im-i cerrâhîn**, **Cerrahnâme**, **Terceme-i hulâsa fi fenni'l-cirâhe** izler. Bu dört cerrahi monografi, esas olarak Yunan hekimlerinin Arapçaya çevrilen eserleri ile İslâm dünyasının meşhur hekim ve cerrahlarının kitaplarından hazırlanmış derlemelerdir. Bazılarında Osmanlı hekimlerinden alıntılar da yer almaktadır.

Cerrahnâme, **Alâ'im-i cerrâhîn** ve **Hulâsa Tercümesi**, hekim bulunmayan yerlerde halka faydalı olmak amacı ile yazıldıklarından basit ve pratik bilgiler içerir. **Cerrâhiyetü'l-hâniye** ise cerrahlık ilmini öğrenmek isteyenlere seslendiği için detaylı ve öğreticidir.

Bu cerrahnâmeler dönemin cerrahi anlayışına uygun ve benzer konular içermektedir. Hatta bazı bölümler aynen diğer bir cerrahnâmede yer almaktadır. Sadece **Alâ'im-i cerrâhîn**'deki ateşli silah yaraları ve frengi bölümleri diğerlerinde yoktur. **Cerrâhiyetü'l-hâniye**'de hasta, hekim-cerrah, cerrahi teknikler ve alet şekilleri minyatürleri bulunmasına karşılık diğerleri resimsizdir.

Bu eserler üzerinde yaptığımız basit bir karşılaştırma sonunda edindiğimiz izlenim, **Alâ'im-i Cerrâhîn**, **Cerrahnâme** ve **Hulâsa'nın** cerrahi yöntemler açısından benzerlikler taşıdıklarıdır. Bu üç eserde yer yer kullanılan koterizasyon tekniğine, **Cerrâhiyetü'l-hâniye**'de çok önem verilmiş ve başlı başına bir bölüm ayrılmıştır. İlk üç cerrahnâmenin el kitabı niteliğinde derlemeler olduğu söylenebilir. **Cerrâhiyetü'l-hâniye** ise her ne kadar Zehravi'nin eserine dayanmaktaysa da Şerefeddin Sabuncuoğlu bu kitabında tecrübelerini de anlatmakta ve cerrahi girişimlerde kullandığı anestezi tekniğini vermektedir. Diğerlerinde anestezi ile ilgili bilgi bulunmamaktadır. **Cerrâhiyetü'l-hâniye** minyatürleri, cerrahi alet çizimleri, cerrahi teknikleri, hastalık tanımları ve içerdiği bilgilerle diğer cerrahi eserler arasında bir yıldız gibi parlamaktadır.

On beşinci yüzyılda yazılan Türkçe cerrahnâmeler üzerinde detaylı bir karşılaştırma yapıldığında daha doyurucu bilgilere ulaşılabileceği şüphesizdir.

Anahtar Kelimeler: On beşinci yüzyıl; Türkçe cerrahnâme

To our knowledge today, there are four Turkish surgical monographs accepted to be from the fifteenth century. The first of these is **Cerrâhiyetü'l-hâniye**. It is followed by **Alâ'im-i cerrâhîn**, **Cerrahnâme** and **Terceme-i hulâsa fi fenni'l-cirâhe**. These four surgical monographs are basically collected works from the works of Greek physicians translated to Arabic and the books of famous physicians and surgeons of the Islamic world. Some also include quotations from Ottoman physicians.

Cerrahnâme, **Alâ'im-i cerrâhîn** and **The Translation of Hulâsa** contain simple practical information since they were written on the purpose to be useful to people in the absence of a physician. And **Cerrâhiyetü'l-hâniye** is detailed and didactic because it is for those willing to learn the science of surgery.

These surgery books consist of similar issues in accord with the then understanding of surgery. Furthermore, some chapters in one identically appear in another. Only those chapters in **Alâ'im-i cerrâhîn** concerning syphilis and firearm injuries are not found in the others. While pictures and miniatures of patients, physician-surgeons, and surgical techniques and equipments are presented in **Cerrâhiyetü'l-hâniye**, the other books are non-pictorial.

The impression taken after a simple comparison of these books is that **Alâ'im-i cerrâhîn**, **Cerrahnâme** and **Hulâsa** bear a similarity in terms of the surgical methods. The cauterization technique occasionally used in these three books is given particular importance in **Cerrâhiyetü'l-hâniye** and provided a separate section. It is possible to state that the first three books have the characteristics of a handbook. As for **Cerrâhiyetü'l-hâniye**, although it is based on Zehravi's work, Şerefeddin Sabuncuoğlu also describes his experiences in his this book and gives the anesthetic compound which he used in surgical attempts. There is no information on anesthesia in the other books. **Cerrâhiyetü'l-hâniye** with its miniatures, illustrations of surgical equipment, surgical techniques and disease definitions remarkably shines amongst others.

A detailed comparison on the Turkish surgery books written in the 15th century would, of course, provide more satisfactory information.

Keywords: Fifteenth century; Turkish surgery books

On beşinci yüzyılda uygulanan cerrahi yöntemler küçük cerrahiden ibaretti. Bugünkü anlamda göğüs ve karın boşluklarına girilemiyordu. Kol ve bacak ampütasyonları gibi basit ameliyatlar bile en son çare idi. Birçok hastalık, kanama ve yaralanmalar, yüzyıllardan beri kullanılan key/dağlama/koterizasyon metodu ile tedavi ediliyordu. Bu devirdeki cerrahi girişimler; diş çekmek, sünnet, kan almak, savaşlardaki ok ve kesici alet yaralanmaları ile çeşitli kazalar sonucu oluşan yaralanmalar, apselere yapılan müdahalelerden ibaretti. Bu operasyonlar için gerekli aletler demirden yapıldığı için hadîd (demir) kelimesi cerrahi karşılığı genel bir terim olarak kullanılıyordu. Ayrıca *a'mâl el-hadîd* (demir işi) ve *el-'ilâc bi'l-hadîd* (demir ile tedavi) terimleri de görülmekteydi. Cerrahi aletler demirden başka madenlerden de yapılmaya başlanınca *el-a'mâl bi'l-yed* (el

ile yapılan iş) terimi ortaya çıktı. İlk kez Huneyn b. İshak (809-873), Ali b. Abbas al-Macuzî (949-982) ve Ebu'l-Kâsım ez-Zehravî'de (912-961) görülen bu terim; koterizasyon, insizyon, delme, kan alma, şişe çekme, kazıma ve ok çıkartılması işlemlerini ifade ediyordu. Esasen Ebu'l-Kâsım ez-Zahravî'nin **at-Tasrif fi't-tıbb** adlı eserinin cerrahiye ait bölümünün adı da **Kitâb el-a'mâl bi'l-yed'**dir. Ali b. Abbas al-Macuzî ve Ebu'l-Kâsım ez-Zehravî, **cirâhe** kelimesi ile onun türevleri olan **cerrah** ve **cerrahi** sözcüklerini sadece bıçakla yapılan girişimler için kullanmışlardır¹.

İslâm tababetinde cerrahi monografiler ortaya çıkmadan önce, hekimlerin tıp kitaplarında cerrahiye bölümler ayırdıkları bilinmektedir. Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî (850-923), el-Hâvî'nin 7. bölümünü genel cerrahiye ayırmıştır². Ali b. Abbas el-Macuzî'nin Kitâb el-Kâmil es-sınâ'at et-tıbbiyye veya Kitâb el-melikî adlı eseri iki bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümde teorik ikincisinde ise pratik tıp bilgileri anlatılır. İkinci bölümün 3. makalesi ateş ve tümörlere, 4. makalesi cilt hastalıkları, yanıklar ve hayvan ısırılmaları ile zehirlenmelere, 9. makalesi de cerrahi; kan alma, göz perdesi ameliyatı, diş çekme, taş ameliyatı, hadım etme, koterizasyon, kırık ve çıkıklara aittir. 9. makale geniş ölçüde Paul de Aegina'e (625-690) dayanmaktadır³. Ali b. Abbas al-Macuzî'nin bu eseri 14. yüzyılda Aydınoglu Umur Bey adına Türkçeye çevrilmiştir⁴.

İslâm dünyasının en meşhur cerrahi Ebu'l-Kâsım ez-Zehravî'dir. Paul de Aegina'in Huneyn b. İshak tarafından Arapçaya çevrilen cerrahi eserinden ilham alarak yazdığı 30 fasıllık ansiklopedik eseri **et-Tasrif fi't-tıbb**'in son üç faslı cerrahi ile ilgilidir⁵.

İbn Sina (980-1037) **el-Kânun fi't-tıbb** eserinin 4. cildinde 3, 4, 5. fenleri cerrahiye ayırmıştır. Türk-İslâm tababetinin ana kaynağı olan **Kânun** cerrahi bakımdan uzun süre güvenilir bir kaynak kabul edilmiştir^{6,7}.

Ebu'l-Kâsım ez-Zehravî'den sonra İslâm dünyasının en tanınmış cerrahi eseri İbn Ya'kûb b. İshak İbn al-Kuff'un (1233-1286) **Kitâb el-umde fi sinâ'at el-cirâhe** adlı kitabıdır³. İbn al-Kuff'un bu eseri 20 bölümdür. İlk on bölümü teorik tıp bilgilerine ikinci bölümü de pratik tıba ayrılmıştır. Bu düzenleme Macuzî'nin **Kitâb el-kâmil es-sınâ'at et-tıbbiyye**'si ile aynıdır. İbn al-Kuff 17. bölümde yaraların tedavisi, kırık çıkıkların nasıl düzeltilceğini anlatır. Ayrıca altı kafatası kırığı tarif ederek her birinin nasıl dikilip kapatılacağını bildirir. On dokuzuncu bölüm ise ülserler, urlar, ödemler ve hemeroidlerin tedavileri ile beyinde su toplanması, kulağa giren yabancı cisimler, burun polipleri, diş etlerinin büyümesinin önlenmesi ile ilgilidir¹. İbn al-Kuff yaraların sarılma tekniğini **Kânun**'un 3. kitabından almıştır⁸. Muhammed İbn Ali İbn Farac aş-Şafrâ al-Kirbilyânî'nin (Ölm. 1322) **Kitâb el-istiskâ ve'l-ibrâm fi 'ilâc el-cirâhat ve'l-evrâm** isimli kitabında anlattığı tümörler, yanıklar, fistüller, kırık ve çıkık tedavileri genellikle ez-Zehravî'nin **et-Tasrif fi't-tıbb**'ine dayanmaktadır³.

Bugünkü bilgilerimize göre, İslâm tıbbının devamı olan Osmanlı tıbbında, 15. yüzyıla ait olduğu kabul edilen dört Türkçe cerrahi monografi vardır. Bunların ilki **Cerrâhiyetü'l-hâniye**'dir. **Onu Alâ'im-i cerrâhîn, Cerrahnâme, Terceme-i hulâsa fi fenni'l-cirâhe** izler. Bu yazının amacı 15. yüzyıla ait Türkçe cerrahi eserlerin; içerikleri, tedavi metotlarının esası, cerrahi uygulamaları hakkında genel bir bilgi vermektir. **Cerrâhiyetü'l-hâniye**'nin koterizasyon ve kan alma bölümlerinden derlenmiş **Risâle-i tağ ve hacamat ve fâsd** adını taşıyan kitapçık⁹ ile Ebu'l-Kâsım ez-Zehravî'nin **Kitâb et-tasrif fi't-tıbb**¹⁰ adlı eserinin cerrahi bölümünün Türkçe özeti geç devirlerde yapılmış olduklarından değerlendirmeye alınmamıştır.

Türkçe Cerrahnâmelerdeki Tedavi Metotlarının Esası: Ahlat Teorisi/Humoral Patoloji

Cerrahnâmelerdeki tedavi metodlarının esası, hıtlar/ahlat/sıvılar teorisi, yani humoral patolojiye dayanır. Humoralizm olarak da anılan ve 19. yüzyıla kadar geçerliliğini sürdüren bu teori Empedokles'e (MÖ. 504-433) atfedilir. Humoral patolojinin esasları Hippokrat (MÖ. 460-377), Aristo (MÖ. 384-322), Galen (130-201), Ebûbekir Muhammed b. Zekeriyya er-Râzî (854-932) ve İbn Sina (980-1037) gibi önemli hekimlerin ve filozofların da katkılarıyla gelişerek Avrupa'da ve İslâm dünyasında asırlar boyunca tıba egemen olmuştur.

Empedokles'e göre evren hava, ateş, toprak, su gibi dört temel unsurdan meydana gelmektedir. Evrenin (makrokozmos) küçük bir modeli olan insan da (mikrokozmos) bu dört unsurdan oluşmakta ve insan bedeninde dört unsura tekabül eden dört hilt (sıvı, salgı, humor) bulunmaktadır: hava-kan (haima), ateş-safra (chole), toprak-kara safra ya da sevda (melanchole) ve su-balgam (phlegma). Bu salgılara tekabül eden ve her bir salgının kendisinden kaynaklandığı kabul edilen dört temel organ bulunmaktadır: kan-kalp, safra-karaciğer, sevda-dalâk, balgam-beyin. Evrendeki dört temel unsur gibi dört salgı da sıcaklık (harâret), soğukluk (burûdet), kuruluk (yubûset), nem (rutûbet) gibi dört temel niteliğe sahiptir. Bu unsurların, salgıların ve niteliklerin bileşimi de insanların mizacını oluşturmaktadır.

Bir insanın bedeninde söz konusu salgıların denge (i'tidâl) halinde bulunması (eukrasia) sağlık olarak tanımlanırken, bu dengenin bozulması (dyskrasia) halinde hastalıklar ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla, uygulanacak tedavi bozulan dengeyi yeniden sağlamak amacına yönelik olacaktır. Bu amaçla, fazlalığından dolayı hastalığa neden olduğu varsayılan salgının vücuttan tahliyesine çalışılırdı ve kan almak, kusturmak, terletmek, idrar söktürmek, müshil ve lavman uygulamak gibi yöntemlere müracaat edilirdi. Evrendeki tüm maddeler gibi, ilaç (drog) olarak kullanılan maddelerin de dört temel niteliğe sahip oldukları varsayılır ve baskın nitelikleri, diğer bir ifade ile mizaçları insan vücudundaki etkilerine göre belirlenirdi. Örneğin kuru ve sıcak olan safradan kaynaklandığı varsayılan bir hastalık için, dengeyi sağlamak amacıyla zıt mizaca sahip olan nemli ve soğuk ilaçlar kullanılırdı. Ya da soğuktan ileri geldiği düşünülen bir hastalığın tedavisi için sıcak mizaçlı ilaçlar tercih edilirdi. Tedavide bitkisel, hayvansal ve madensel droglar ya tek başlarına (müfred) veya bileşik (mürekkeb) olarak kullanılırdı. Cerrahi müdahaleye hemen daima son çare olarak müracaat edilirdi^{3, 11-14}.

Cerrâhiyetü'l-hâniye

Cerrâhiyetü'l-hâniye'nin yazarı Şerefeddin Sabuncuoğlu b.Ali b.Elhâc İlyâs (1385-1468?) Amasya'da yaşamış bir hekim-cerrahdır. Hekim ve cerrahların usta-çırak yöntemiyle yetiştiği bu dönemde Amasya Darüşşifası'nda 14 yıl hekimlik yapmıştır. Candaroğlu İsfendiyar Bey (1385-1440) zamanında Kastamonu'ya gittiği bilinmektedir. **Cerrâhiyetü'l-hâniye**'yi Fatih Sultan Mehmed'e takdim etmek üzere İstanbul'a geldiyse de beklediği ilgiyi görmediği sanılmaktadır.

Eser, ilk kez 1927'de Ali Canip tarafından tanıtılmış ve daha sonra büyük ilgi görerek, Türk Dili, tıp tarihi ve resim sanatı açısından incelenmiştir¹⁵. Önceleri, Millet Kütüphanesi nüshasına dayanılarak adının **Cerrâhiye-i İlhâniye** olduğu ileri sürülmüştür¹⁵⁻¹⁷. Daha sonra yapılan araştırmalarda Paris nüshasındaki **Cerrâhiyetü'l-hâniye** adı benimsenmiştir^{18,19}.

Cerrâhiyetü'l-hâniye'nin ikisi otograf üç elyazma nüshası biliniyor. Birisi Paris Bibliothèque National'de (Supplément Turc, No: 693), ikincisi Fatih Millet Kütüphanesi'nde (Ali Emri, No: 79), daha geç dönemlerde yapılan üçüncü ve eksik nüsha da İstanbul Üniversitesi İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kütüphanesi'ndedir.

1465 yılında yazılan **Cerrâhiyetü'l-hâniye**, her ne kadar Ebu'l-Kâsım ez-Zehravî'nin **Kitâb et-tasrif fi't-tbb** adlı ansiklopedik eserinin "Kitâb el-a'mâl fi'l-yed" (El ile yapılan işler kitabı) adını taşıyan cerrahi bölümü ile paralellik gösteriyorsa da birebir çeviri değildir. Sabuncuoğlu'nun Amasya Darüşşifası'nda edindiği deneyimlerini de içermektedir. Uçuk koterizasyonu hakkındaki bölüm ile temriyeye ait olan bölüm ve eserin sonundaki akrabadin kısmı tamamen Sabuncuoğlu'nun orijinalitesidir. Cerrahi alanında Doğu ve Batıyı 400 yıl etkileyerek klasikleşmiş olan bir eseri kaynak olarak alması Sabuncuoğlu'nun tıp alanındaki yüksek bilgi birikimine işaret eder.

Cerrâhiyetü'l-hâniye'de geçen "...anun mu'âlecesin etibba kitaplarda kelâm-ı tavil birle (uzun sözlerle) enva'i mu'âlece dimüşlerdür (çeşitli tedaviler anlatmışlardır) ifadesinden Sabuncuoğlu'nun başka hekimlerin yazdığı pek çok kitabı da okuduğu anlaşılıyor. Şu satırlarda da eski kitaplardaki tecrübe edilmiş reçeteleri verdiği söylemektedir: "...Bu kitâbun içinde müsta'mel terkîpleri bildürür her dürlüden. Bilgil iy tâlib kim el işinde (cerrahide) bu muhtasar tamam oldı. Pes vâcib oldur kim bu el işinde hâcet olan terkîpleri merâhimden ve dîmâdâtdan ve zerûratdan bir nice mücerreb terkîb zikr idelüm kim bu kitâbile amel iden tabîbler kütüb-i bâkidan müstagnî olup (eskiden kalmış kitaplarla uğraşmayı) bu kitâbun telifine sebep olan pâdişâhun du'â-yı devletine meşgûl olalar.

Sabuncuoğlu ayrıca zaman zaman kendisinden "müellif-i kitâb, müellif-i kitâb Şerefeddin (kitabın yazarı Şerefeddin) şeklinde bahsederek kişisel deneylerini anlatır:

"...Müellif-i kitâb eydür (kitabın yazarı der ki); benüm tecribem şöyle sevâb (doğru) görürsem kim ördek yüninün (tüyünün) iki tarafın bile kesüp uynûbesin (kemişini) alup anun üzerine panmak (pamuk) tolayup ya bir nâzûk biz (ince bez) pâresin tolayup mikdarınca burnına sokasın kim alîlün nefesi tutulmaya cerâhat onılunca ihtiyârdur kankısın (hangisini) idersen.

Kitabın her bölümünün, "Bilgil ey tâlib kim/Ey öğrenci bil ki" ifadesiyle başlaması ve devamındaki didaktik söylem, darüşşifalarda usta-çırak yöntemiyle hekim ve cerrah yetiştiği dikkate alındığında, cerrah olmak isteyen öğrenciler için hazırlanmış olduğunu düşündürüyor.

Cerrahi karşılığı olarak “el işi” teriminin kullanıldığı **Cerrahiyetü’l-hâniye** üç bölümden oluşur. Birinci bölümde o dönemin en geçerli cerrahi yöntemlerinden biri olan dağlama/koterizasyon uygulamaları anlatılır. O yıllarda bütün belirtiler hastalık kabul edildiğinden koterizasyonlar da buna göre tarif edilmiştir. Örneğin akut yarım baş ağrısının dağı, kronik yarım baş ağrısının dağı, uçğun dağı, burundan gelen yaramaz kokunun dağı, dudak çatlağının dağı, diş ağrısının dağı, mesane üzerine vurulan dağı, arka ağrısına dağı etmek gibi.

İkinci bölümde yarmak, delmek ve pansumanları yani o dönemde yapılan cerrahi girişimleri anlatırken kullanılan aletleri de tanımlayıp çizimlerle gösterir. Bu bölümdeki başlıca girişimler; küçük çocukların başında toplanan suyun yarılması, kulak tıkanıklığı, göz kapağını kesip dikmek, göz pınarında olan eti kesmek, burun etinin ameliyatı, ranula çıkarmak, vücuttaki şişleri delmek ve yarmak, çeşitli urları yarıp çıkarmak, sünnet ve sünnet hataları, fitk yarmak, hadım etmek, hünsâ/hermafrodit tedavisi, kadın sünneti ve vulvada biten eti kesmek, vulvası kapalı doğan kızların ameliyatı, nasırlar-fistüller-sigiller, anne karnında ölen bebeklerin ameliyatı, anüsü kapalı doğanların tedavisi, çeşitli yaraların dikilmesi, el-ayak-kemik kesmek, varis tedavisi, vücuttan ok çıkarmaktır.

Üçüncü bölüm ise kırık ve çıkıklara ayrılmıştır. Kırık kemiklerin nasıl yerine getirilip sarılacağı ile başlar ve baş bölgesinden aşağı doğru yer alan kemiklerde görülen kırıklar ile çıkıkların sarılma tekniklerini anlatır. Sabuncuoğlu, bu bölümün 36. faslında “el işinde” yani cerrahi operasyonlarda kullandığı terkipleri verir. Ardından bu işlere tahammül edemeyen kişilerde anestezi amacıyla adamotu kullandığını şöyle anlatmaktadır: “Luffahın (mandragora officinalis, adamotu) dış etini koparıp özünü, dövüp tatlı badem yağıyla ovasın. Bir gün bir gece dura. Her kime cerrahi müdahale etmek istersen bu devadan aç iken bir dirhem veresin. Biraz vakitten sonra göresin ki hasta yatmıştır, kendini bilmez. Ondan sonra ne türlü tedavi edersen edesin. Bu devadan büyük adama bir dirhem, küçüklere miktarınca veresin. Ben ömrüm boyunca başka murkidd (anestetik) kullanmadım.”

Cerrahi müdahale tekniklerini gösteren renkli minyatürleriyle dünya tıp tarihinde yer alan Türk tıbbının başyapıtı **Cerrâhiyetü’l-hâniye**’deki jinekolojik çizimler Osmanlı hekimlerinin önyargılardan uzak bilimsel yaklaşımlarının göstergesidir²⁰.

Osmanlı bilim dünyasında hak ettiği kadar tanınmayan Sabuncuoğlu’nun adı ilk kez **Alâ’im-i Cerrâhîn**’de geçer. Cerrah İbrahim, burada Sabuncuoğlu’ndan aldığı kadın hastalıklarında kullanılan bir suppozituar formülünü tavsiye etmektedir²¹.

Sade ve akıcı bir Türkçe ile hareketli olarak yazılmış olan **Cerrâhiyetü’l-Hâniye**, 15.yüzyıl Anadolu Türkçesini yansıtan bir dil yadigarıdır. Türk tıp tarihi, Türk Dili ve resim sanatı bakımından çok önemli olan kitabın çeviri metni ve tıpkıbasımı, Prof. Dr. İlder Uzel tarafından yayınlanmıştır²².

Alâ’im-i cerrâhîn

Cerrah İbrahim b. Abdullah’ın, II. Bayezid’in (1481-1512) Mora Seferi (1498-1502) sırasında feth edilen Modon (Methone) Kalesi’nde (1500), “**Çindâr**” adlı Yunanca ve Süryanice tıp kitap bulmuş, Eflâtun, Calinos, Hippokrat ve İbn Sina’nın görüşlerine uygun olan bu eseri Türkçe’ye çevirerek **Alâ’im-i cerrâhîn** adını vermiştir. İbrahim b. Abdullah’ın saray cerrahı olduğu ve ordu cerrahbaşılığı yaptığı tahmin edilmektedir²³.

Eserin altı nüshası bilinmektedir; Süleymaniye Kütüphanesi, Hekimoğlu Ali Paşa, No. 568; Millet Yazma Eser Kütüphanesi, Tıp, No. 205; İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kitaplığı, Y.125; Wilhelm Pertsch: Die Türkische Handschriften der herzoglichen Bibliothek zu Gotha. Wien 1864, s. 94-95, No.107; Manisa İl Halk Kütüphanesi, Muradiye, No. 1844; İstanbul Üniversitesi Nadir Eserler Kütüphanesi, TY. 7147. Ayrıca, **Fi nebzeti’n min el-cerrâhîn** adında bir özeti de vardır²⁴.

Süleymaniye nüshasında H.911/M.1505 tarihinde tamamlandığı belirtilen eser 1500’de bulunduğu göre daha önce yani 15. yüzyılın sonlarında yazılmış olsa gerektir. Süleymaniye, Millet ve Gotha nüshalarında çeviri olduğu açıkça belirtilmiştir. Fakat Manisa nüshasının önsözünde telif olduğuna işaret edilmekte, Cerrahpaşa nüshasında ise bu konuda bir açıklık bulunmamaktadır.

Cerrah İbrahim, **Alâ’im-i cerrâhîn**’in önsözünde Modon Kalesi’nde bulduğu kitabın Eflâtun, Calinos, Hippokrat ve İbn Sina’nın görüşlerine göre hazırlanmış olduğunu belirtir. Bu nedenle metinde bu isimlerin geçmesi normaldir. Muhammed b. Zekeriyya ar-Râzî’nin (854-932) meşhur **el-Hâvî** eseri ile Cürçânî’nin (Ölm.1136) **Zahire-i Harzemşâhî** kitabının da o devirdeki evrensel değerleri düşünülürse **Alâ’im-i cerrâhîn**’in tercüme edildiğinin bildirildiği aslında bulunması akla yakındır. Fakat bunların yanında 15. yüzyıl Osmanlı tababetinin seçkin hekimleri Hekim Şirvânî (Şükrullah Şirvânî? - 1560), Fatih’in hocalarından Akşemseddin (Mehmed

b.Hamza 1390-1459), Hacı Paşa'nın (1334/3?-1424?) *Şifa* eseri, Şerefeddin Sabuncuoğlu (1386-1470) ve Beşir Çelebi'nin isimleri ile bunlara ait reçetelerin varlığı nasıl açıklanabilir? Sabuncuoğlu'na atfedilen bir suppozituar terkihi *Mücerrebname* ile *Cerrâhiyetü'l-hâniye'de* adlı eserlerinden alınmıştır. Bize göre, Cerrah İbrahim Modon Kalesi'nde bulunduğunu söylediği kitabı esas alıp bazı Osmanlı hekimlerinin eserlerinden de yararlanmış ve kendi tecrübelerini de ekleyerek yeniden bir kitap yazmıştır. Nöroloji ile ilgili bölümlerde, Cerrah İbrahim'in, omurga çıkıkları tedavisinde anlattığı ayrıntılı yöntemler, düzenek ve manevraların daha önceki kaynaklardan farklı olması onun cerrahlık yaptığı kanısını güçlendirmektedir.

Tamamı 23 babdan oluşan eserin nüshalarında bab sayısı ve sıra düzeni farklıdır. Bir cerrahta bulunması gereken niteliklerle başlayan *Alâ'im-i cerrâhin'e* göre cerrah şu nitelikleri taşımalıdır. "Üstatlarının izinden gitmeli, dürüst, şefkatli, güler yüzlü ve alçak gönüllü olmalıdır. 'Eli uz, gönlü düz' olmalıdır. İyi eğitim almalı, ahlât-ı erbaayı (hıltlar teorisi) iyi bilmeli, doğru teşhis koymalı ve tedaviyi de buna göre yapmalıdır. İlaçların bütün özelliklerini bilmeli, hastanın yaşına uygun (çocuk-yiğit/genç-yaşlı) tedavi uygulamalıdır. Cerrahi aletler altın ve gümüşten yapılmalı veya kalaylı olmalı, bu aletlerden yaraya her hangi bir zarar gelmemelidir. Cerrahlık dedikleri bir parmak bal ve bir tas zehirdir, bu yüzden cerrahın hem ilmi hem de hazakati mükemmel olmalıdır".

Eserde ilk olarak taze yaralar, ok temrenleri, zenbûrek (arbalet) ve tüfek yaraları ele alınır. Baştan ayağa doğru çeşitli kemiklerdeki kırık-çıkıklar, ısırgılar (yılancık hastalıkları), hanâzırlar (sıracalar), hûreler ve yinüryaralar (tüm kanserler ve çeşitleri), kabarcuklar (şarbonlar), kurluganlar (dolamalar), debbeler (fıtıklar), dübeyle (apse) hakkında bilgi verilip, belirtileri ve tedavileri anlatılır. Daha sonra 11-12. bölümlerde damarlar, kan alınacak damarlar ve insan anatomisi hakkında bilgiler verilir. Bundan sonra her cerraha gerekli olan yakılar, merhemler, yağlar, zerûrlar (toz şeklindeki ilaçlar), hablar (tabletler), şâflar (suppezituarlar), kurslar (kaşeler), sünûnlar (diş ilaçları), mazmazalar ve (gargaralar) anlatılır. Ardından çeşitli mürekkebât (bileşik ilaçlar) anlatılır. En sonda da frengi ve tedavisi yer alır. Hastalıkların önce belirtileri anlatılır arkasından ilaçları bildirilir. Eğer ilaçların faydası olmazsa cerrahi tedavi tavsiye edilir.

Cerrah İbrahim, kırıklar ve tedavilerinde İbn Sînâ ve Galen'den yaptığı atflara kendi deneyimlerini de eklemiş, muayene ve tanının önemini vurguladıktan sonra cerrahın şüphede kaldığı zaman bir başka meslektaşına danışması gerektiğini ifade etmiştir. Cerrahi teknikleri oldukça ayrıntılı olarak tanımlamasına karşın anesteziden söz etmemiştir. Cerrahi aletleri de tanımlamamıştır.

Alâ'im-i Cerrâhin Türk tıp literatüründe ateşli silah yaraları ile frengiden söz eden ilk eserdir. Ateşli silah yaraları ilk kez Alman Ordusu Başcerrahi Heinrich von Pflspspeint'in 1460 yılında yazdığı cerrahi kitabında yer almıştır²¹. Bu bilgilerin Modon Kalesi'nde ele geçen kitapta olması mümkün değildir. Cerrah İbrahim'in Avrupalı cerrahlarla aynı dönemde ateşli silah yaralanmaları ile ilgili bir bölüm yazması, bu eseri cerrahi tarihi açısından önemli bir yere koymaktadır.

Amerika'dan dönen Kristof Kolomb'un tayfalarıyla Avrupa'ya gelen ve 1500 yılında bütün kıtayı saran frengi hastalığını ve tedavisini anlatan bölüm kitabın sonunda yer alır. Frengi hastalığının da Modon Kalesi'nde bulunan klasik tıp kitabında yer almış olması düşünülemez. Kitabın son bahsi olması da Cerrah İbrahim b. Abdullah tarafından eklendiği kanısını güçlendirmektedir. Osmanlı tıbbında daha çok "Frenk uyuzu" adı verilen frenginin önce tarihi hakkında kısa bir bilgi verilir, etkeni açıklandıktan sonra türleri tanımlanır. Tedavi, o günlerde Avrupa'da olduğu gibi, haricen kullanılan civalı merhemler ve yağlarla terletme esasına dayanmaktadır. Cerrah İbrahim civalı merhem bileşimleri verir fakat guaiacol tedavisinden söz etmez²⁵.

Cerrah İbrahim, kırık kaburga kemiklerini tarif ederken, kaburga kemiği ucunun kırıkta olduğunu ve bunun teşrih sırasında (disseksiyon) görüldüğünü söylemektedir. Eserin bütün bablarında hastalıkların tanımı, teşhis ve tedavileri verilirken bunların hangi hekimden alındığı belirtilmiştir. Kaburga kırığının anlatıldığı fasılda (Süleymaniye Ktp., Hekimoğlu Ali Paşa, No. 568, 28b) hiçbir hekime atf yoktur. Osmanlı tıbbında disseksiyon yapıldığı gösteren en eski kayıt, Emir Çelebi'nin 1625'te yazdığı *Enmüzeçü't-tıb* adlı eserinde bulunmaktadır. Burada hekimlerin seferlerde ölen askerlerin cesetleri üzerinde teşrih yaparak anatomi öğrenmeleri gerektiği söylenmektedir. İbrahim b. Abdullah da seferlere katılan askeri bir cerrah olduğuna göre, kitabında kullandığı "teşrihte görülmüştür" ifadesi, onun çok daha önce savaşlarda ölen asker cesetleri üzerinde teşrih yaptığını düşündürmektedir²⁵. Bu da Osmanlılarda disseksiyon uygulamasını 1505 yılına kadar götürmekte, *Alâ'im-i cerrâhin'i* de anatomi tarihimiz bakımından önemli kılmaktadır.

Alâ'im-i cerrâhin, Osmanlı tıbbında Sabuncuoğlu'nun eserlerinden alıntı yapan ilk kitaptır.

Alâ'im-i cerrâhin'in nöroşirürji ile ilgili bölümleri üzerinde yapılan incelemeler sonunda eserin nöroşirürji, nöroanatomi, sinir dokusu disseksiyonu tarihi bakımından önemli olduğu sonucuna varılmıştır²⁶.

Cerrahnâme

Prof. Dr. Bedi N. Şehsuvaroğlu tarafından bulunup tanıtılmış olan bu **Cerrahnâme**'nin yazarı bilinmemektedir. Dil özellikleri, fonetik (sesbilim), morfolojik (yapıbilim) ve leksikolojik açılardan Eski Anadolu Türkçesi'nden Klâsik Osmanlıca'ya geçiş dönemi diyebileceğimiz 15. yüzyılın son çeyreğinde yazılmış olduğu tahmin edilmektedir. İki nüshası vardır. İstanbul Arkeoloji Müzesi Kütüphanesi 729 numarada kayıtlı nüshası 1504 (910) yılında istinsah edilmiştir. "**Kitâb-ı esbâbü'l-alâmât cerrahnâme**" adını taşıyan ikinci nüsha Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 814/1 numarada "**Muhtelit**" adıyla kayıtlıdır.

Yazarına ait bir kayıt olmamakla beraber Hippokrat, Galen, İbn Sina, Râzi ve İbn Hubal'a atflarda bulunması, yazarın medrese eğitimi aldığını düşündürmekte, İbn Sina'nın bir terkibini bizzat tecrübe ettiğini bildirmesi de hekimlik yaptığı izlenimini vermektedir. Osmanlı tıbbından sadece İshak bin Murad'ın 1390 (792) yılında Gerede'de yazdığı "**Edviye-i müfrede**" adlı tıp kitabını anması, **Cerrahnâme**'yi bir padişah veya bir devlet büyüğüne ithaf etmemiş olması gibi nedenlerle de saray çevresi dışında, muhtemelen Batı Anadolu'da yaşadığı ileri sürülebilir.

Yüz otuz dört fasıl içeren eserde, hastalıklar dönemin geleneğine uygun bir şekilde baş bölgesinden ayağa doğru sıralanır. Kulak burun boğaz hastalıkları ile başlar ağız, dudak ve dilde görülen rahatsızlıklarla devam eder. Hemoroid, fistül ve tümörlerden sonra deri hastalıkları gelir. Burada çatlaklar, lekeler, yaralar, siğil, urlar, sivilceler, apseler, çibanlar, cilt kanserleri, dolama, yaralanmalar, yanıklar, deri sıyrılmalarının sebep, belirti ve tedavileri anlatılır. Kırık ve çıkıklar oldukça geniş bir yer tutmaktadır. Kırıklar da hastalıklarda olduğu gibi baş kemiğinden başlar burun, çene, köprücük, kürek kemiği, göğüs kemikleri, omurgalar, kol, bilek, el tarağı, parmaklar, kasık, uyluk, baldır, diz, ayak topuğu ve ökçe kemikleri kırığı ile son bulur. Çıkıklarda da yine bu klasik sıra izlenerek çene çıkığından aşağıya doğru diğer kemik çıkıkları anlatılır. Tırnak hastalıkları ile devam eden eser kuduz ve kuduz olmayan hayvanların ısırılmaları ile son bulmaktadır.

Cerrahnâme'nin yazarı önsözde, eski ve son zamanlarda yazılan cerrahî kitaplardan bazılarını gücü yettiğince anlattığını ve cerrahlik ilminde bu kitaptan yararlanılacağını umduğunu belirtmekte ve böylece kaynak olarak eskiden yazılmış olanlar yanında kendi zamanının tıp kitaplarını da kullandığını ifade etmektedir. Ayrıca **Cerrahnâme**'nin bazı bölümlerinde basit ve bileşik pek çok ilaç verildikten sonra; «mücerrebâtdandır» (denenmişlerdendir), «bu dahi mücerrebdür» (bu da denenmiştir), «begâyet mücerrebdür» (çok denenmiştir) gibi ifadeler vardır. Bunlar yazarın kendi tecrübelerine dayanan terkipler olmalıdır. "Bir dahi Ebû Ali eydür tekrar tecrube itdüm" ifadesinden ise İbn Sina'dan aldığı bir terkibi tecrübe ederek faydasını bizzat gözlemlediğini anlıyoruz.

Cerrahnâme'de geçen Bukrat (Hippokrat, MÖ. 460-377), Calinos (Galien, MS. 130-201), Muhammed b. Zekeriyya (Ebubekir Muhammed b. Zekeriyya Râzi, 854-932), Ebû Ali (İbn Sina, 980-1037), İbn Hubâl (Abu'l-Hasan Ali b. Ahmed b. Ali İbn Hubal, 1117-1213), Ebi Mihcen, sahib-i Muhtar (Muhtar sahibi) gibi isimler, bu hekimlerin eserlerinden yararlandığını düşündürmektedir. Burada «sahib-i Muhtar» ile İbn Hubal'ın **Kitâbü'l-muhtârât fi't-tıbb** adlı kitabının kastedildiğini sanıyoruz.

Cerrahnâme'nin Süleymaniye nüshasında yer alan **Kitâb-ı esbâbü'l-alâmât Cerrahnâme** adı bizi çeviri olup olmadığı konusunda şüpheye düşürdü. Necibeddin es-Semerkindî'nin (Ölm. 617/1222) **Kitâbü'l-esbâb ve'l-alâmât** adlı eseri ile Neffis b. İvaz el-Kirmânî (Ölm. 853/1449) tarafından yapılan şerhleri üzerindeki araştırmalarımız sonunda pek çok hastalığın ve tedavi metodunun birbirine uyduğunu gördük. Bu yüzden Semerkandî'nin kitabı veya şerhlerinden de yararlandığını düşünmekteyiz. Esasen Semerkandî de kaynak olarak İbn Sina'nın **Kânun**, Ahmed b. Muhammed at-Taberî'nin **Mu'âlecât el-Bukrâtiye**, Ali İbn el-Abbas el-Mecuzî'nin **Kitâb el-melikî** ve er-Râzî'nin **Mürşid** adlı eserlerini kullanmıştır.

Bu Arapça kaynakların yanında Türkçe bir eser de anılmaya değer; **Edviye-i müfrede** İshak b. Murad tarafından 1390 (H.792) tarihinde Gerede'de yazılan bu kitap; **Havâssü'l-edviye**, **Kitâb-ı edviye-i müfrede**, **Müntehâb-ı şifâ** adları ile de bilinir. Adıvar'a göre İshak b. Murad da kaynak olarak Zeyneddin b. İsmailü'l-Cürcânî'nin (Ölm. 531/1136) **Zahîre-i Harzemşâhî** ve İbn Sina'nın **Kânun**'unu kullanmıştır. **Edviye-i müfrede** de ise şu isimler gözümüze çarpmaktadır; Muhammed b. Zekeriyya, Zikoridos (Pedanius Dioscorides, M.S. 1.yy), Zahire-i Harzemşâhî, Ebû Yusuf. İki bölümden meydana gelen **Edviye-i müfrede**'de 1. bölümde droglar, 2. bölümde ise hastalıklar ve ilaçları anlatılır. Sonunda Arapça-Farsça-Türkçe terimler sözlüğü vardır. Bu eserde anlatılan kulak ağrısı, kulak dibi şişleri, ruaf, diş ağrısı, ağız kokusu, ağızdan kan gelmesi, nemle, humre, yanıklar, hayvan ısırılmaları, uyuz, bevâsir, hanâzir, âkile, emrâzü'l-makad, sa'fe, behak, hikke, cerb, hasbe, cüderî, şişler, seretan gibi hastalıklar **Cerrahnâme**'de de görülmektedir. Buna karşılık **Cerrahnâme**'de geniş bir yer tutan kırık ve çıkıklar **Edviye-i müfrede**'de yoktur. Adı geçen ortak hastalıkların tanımında **Cerrahnâme**'de bir farklılık

olmamakla birlikte ilaçlarda değişiklikler vardır. **Cerrahnâme**'de ilaç sayısı daha çok, terkipler daha zengindir. Kanımıza göre **Cerrahnâme** yazarı sadece boşaltıcı, cezbe edici, kusturucu ilaçlarla perhiz yiyeceklerini İshak b. Murad'dan almıştır.

Yazıldığı dönemin geleneği uyarınca genellikle İbn Sina'nın **el-Kânun** ve ez-Zehravî'nin **et-Tasrîf** adlı eserlerinden alınmış olan cerrahi yöntemlerin daha çok; polipler, ranula, hemorroid, nasırlar, çeşitli organlardaki yaralanmalar, çibanlar, tümörler, dolama ile kırık ve çıkıklarda yoğunlaştığı görülmektedir. Yeri geldikçe kullanılan cerrahi aletlerin isimleri verilmiş, tanımları yapılmamıştır, çizimleri de yoktur²⁰.

Cerrahnâme'deki insizyon tekniği, kırık çıkık yerleştirme, sargı ve ateller, kafatası kırığı, sinir ve kemik yaralanmalarıyla diğer yaralanmaların tedavileri, ülserler, çürükler ve koterizasyon tekniği olduğu gibi **el-Kânun**'dan alınmıştır⁷.

Cerrahnâme'deki anüs ve rektum hastalıkları ile tedavi önerileri üzerine yapılan araştırmada, anorektal hastalıkların tasnifi ile günümüzdeki sınıflandırma arasında çok önemli farklılıklar görülmemiş, hatta genel tedavi yaklaşımlarının günümüz uygulamaları ile büyük benzerlikler taşıdığı ileri sürülmüştür. Bugün olduğu gibi, hastalıkların çoğunda öncelikle konservatif önlemler ve ilaçla tedavi; zaruret halinde ise cerrahi müdahaleye müracaat edilmesi öneriliyor. Hemoroidler için hemoroidektomi, anorektal fistüllerde fistülotomi, anorektal apselerde apselerin boşaltılması örneklerinde görüldüğü gibi, önerilen cerrahi müdahaleler de günümüz uygulamaları ile paralellikler gösteriyor. Ancak tıbbi bilimlerde kaydedilen ilerlemeler ve operasyon tekniklerindeki gelişmeler doğrultusunda uygulama tekniklerinde farklılıklar olduğu dile getirilmiştir²⁷.

Eserin nöroşirurji ile ilgili bölümleri üzerinde yapılan araştırmada, kafa kırıkları konusunda Ali b. Abbas el-Mecusî'nin, **Kâmilü's-sinâ'ati't-tıbbiye** adını taşıyan kitabındaki ilgili bölümün hemen hemen aynısı olduğu belirlenmiştir²⁸.

Terceme-i hülâsa fi fenni'l-cirâhe

Hulâsatü't-tıbb veya **Hulâsa Tercümesi** olarak da bilinen bu eserin Cerrah Mes'ud tarafından Türkçeye çevrildiği kabul edilir. Yazılış tarihinin de belli olmamasına karşılık 15. yüzyıl metni olduğu kabul edilmektedir²⁹. **Osmanlı Müellifleri**'nde yazarının adı Halife Me'mun zamanı Reisü'l-Cerrâhini Ebû Tâhir İbn Mehmed'dir³⁰. Oysa eserin önsözünden öğrendiğimize göre; bir gün Halife Me'mun'un (786-833) vücudunda bir cerahat olur, hekimler güçlükle tedavi ederler. Halife sağlığına kavuşunca ülkesindeki meşhur hekim ve cerrahları toplayarak her cerahatin tedavisini yazmalarını ve gelecek nesillerin de bu bilgilerden faydalanmalarını ister. Orada bulunan Reis-i Cerrâhîn Şeyh Ebû Tâhir İbn Muhammed b. Arabî de "tıp ilminin bir derya gibi sonu olmadığını ama şimdiye kadar tecrübe olunmuş tedavi usullerini toplayıp bir nüsha yazabileceklerini söyler³¹. Kitap böylece devrin meşhur hekim ve cerrahları tarafından müştereken hazırlanır. Nitekim Cerrahpaşa nüshasında adı **Hulâsa-i Dîvan** (Meclisin özeti) olarak verilmiştir³². Osmanlı tababetinde Cerrah Mes'ud'un bu eserinden başka Hekim Hayreddin tarafından yazılmış diğer bir **Hulâsa**³⁴ ile 14. yüzyıl hekimlerinden Bereket'in de aynı isimde baştan ayağa hastalıkları ve tedavilerini anlatan bir kitabı daha vardır^{13, 33}. Bu eserlerdeki bazı konuların aynı olması bir kaynak eserden yapılmış alıntıların başka bilgilerle beslenmesi suretiyle farklı kitaplar üretildiğini düşündürmektedir. Bu itibarla **Hulâsa** adını taşıyan Türkçe tıp kitapları üzerinde karşılaştırmalı bir çalışma yapılması gerekir. Bu yapılmadan eser hakkında yapılacak çalışmaların gerçeği yansıtmayacağı kanısındayız.

Cerrah Mes'ud eseri Türkçeye tercüme edilmiş sebebinin şöyle anlatmaktadır: " ...[Kitap] Bu zaif Cerrah Mes'ud eline düşdü bu nüshayı gördi kim Parisîce ve Pehlevî dilince karışık düzilmiş ve hem perakende olmuş. Diledi kim gücüm yitdükçe düzem Türkî'ye döndürem ve her mübtedîlere âsân eyleyem ve her dürlü cerâhatün sebep ve nişânın ve ilâcın beyan idem. Vaktâ ki bir cerahat olsa üstâd-ı hâzık olmasa bu kitab ile amel ideler müfid düşe ve bu sanatta gâyet âkil üstâd gerek her cerâhati cerâhatine göre muâlecesin ol kim yarar işleye. Zirâ çün ömr az vakit dar, tecrîbe hatâ kazâ tîz (az), ihtiyât öküş (çok). Pes vâcib oldur kim her tabib ve her cerrâh her marazı teşhis idebile andan muâlece ide. Zira bilmedin işlemek muhataradur."

Kitap üç ana bölümden oluşur. Birinci bölümde; humoral patolojinin esasları, kemikler, damarlar, organlar, kan almanın zamanı ve faydası hakkında bilgi verilir ve sağlık nasıl olur, sayrılık (hastalık) nasıl olur, hastalıkların nedenleri, sağlam kişilerin ve hasta kişilerin nasıl beslenmeleri gerektiği, ilaçların nasıl kullanılacağı, ne zaman yürüyüş yapılacağı anlatılır. İçerik bakımından eserin nüshaları arasında önemli farklılıklar olması, istinsah edilirken değişime uğradığı kanaatini uyandırmaktadır.

İkinci babda sırasıyla şu hastalıklar tedavileri ve ilaçları anlatılmaktadır: başa darb olsa, başta kılıç bıçak yaraları, başda seretân (kanser), huzâz (konak), başda gök gök olan rençler (başta mor mor olan yaralar), kulak ardında beyza (yumru) olsa, göze kan inse, ru'âf (burun kanaması), burun içinde sigil olsa, burunda ve üst dudakta ya

alt dudakta şıkâk (çatlak) olsa, sudan ve yelden (rüzgardan) kulak ağrısı olursa, kulak tutulup işitmez olursa, kulak içinde baş bert (yara) olsa, kulağa kurtçugaz (küçük kurt) ya bir başka şey girse, başda veya yüzde dâ'ü's-sa'leb (saç, sakal, kıl dökülmesi, alopecie) ve dâ'ü'l-hayye (sedef hastalığı, ichthyosis) gelirse, yüzde badşünâm (kızarıklık) olsa, başda ve ensede sil'a (ur), yüzde kelef (leke) olsa, diş etleri çürüse ve hurda olsa ve kanasa ve koksa, çene çıksa, ağızda kula'(aft), sudâ (başağrısı), dil şişi, oğlancuklar (küçük çocuklar) söglemege dili altında bend (bağ, ranula) olur, boğazda hunnâk (anjin) olsa, boğaza sülük yapıssa, mideye yılan girerse, boğazda hanâzır (sıraca) olsa, boğaza madde dökülse, a'zâda verem çıksa ana çıiban derler, a'zâda bûsûr olsa ona sivilci dirler, a'zâda humre (yılancık) çıksa ana deve tabanı derler, gevdede cüderî çıksa ana çiçek derler, ensede ayruk (başka) yerde sil'a (ur) olsa, demregû (temriye), taûn ki ana göyündürme derler, a'zâda renc olsa kim ana yinürbaş (kanser) derler, a'zâda dübeyle (apse) olsa, a'zâda cerâhat (yaralanma), a'zâda renk, tırnak çürüse kokarsa, şerâ (kurdeşenin hafif şekli), cerb (uyuz), hâkke (uyuz), baras (vitiligo), behak (Addison), te'lîl (sigil), haya şişerse, sufre (anus) çıksa, sufrede şıkâk (çatlak) olsa, göbek burusu (karın ağrısı), kulunç renci, avret emceği (memesi) şişer olsa, emcek (meme) çürüse katı şiş olsa, hayaya sarı su inse (testiste irin olsa), kasuk yarılması, avret hayzı (regli) bağlansa kan gelmese, bevâsır (hemerroid) renci, zahîr renci (hemorroid ve mesane iltihabı akıntısı), hayada giciyûk (testiste kaşıntı) olsa, şevke (diken) renci, yarakan (sarılık) renci, gevdeye ok yarası dokinsa, kovukda (mesanede) taş olursa, küçük oğlancuklar işeyemez, selisü'l-bevl (idrarın devamlı akması) renci, ihtibâsü'l-bevl (idrar tutukluğu) renci, dâ'ü'l-fil (fil hastalığı), topuk üstünde seretân (kanser) olsa, tarak ya el üstünde demregû gibi giciyûk olsa ve tırnak kör olsa, yanbaşında sızı olsa, uyluğa madde dökülse, çene çıksa ya topuk çıksa, dalak renci, bel ağrısı, ele ayağa yel düşse ağrısı, köprücek sınsa (köprücük kemiği kırılma), el ayak sınsa, omuz çıksa ve dirsek bilek çıksa topuk ve diz çıksa, dize madde dökülse ve şişse, incükde cerâhat (yaralanma) olsa çürüse, incükde ya baldırda cemre (şarbon), karın bölgesine kılıç ya bıçak dokunsa, adamda ve oğlancuklarda soğulcan olsa, yılan ya akreb ya böy (zehirli örümcek), çıyan soksa, kuduz it ya kurd talasa, gevdeye ya saça ya sakala kırk ayaklu düşse, düşünde kimse bilmeseydi.

Üçüncü bölüm, kullanılan ilaçlar ve terkiplere ayrılmıştır³⁴.

Eserin nöroşirurji ile ilgili bölümleri üzerinde yapılan bir çalışmada, kafa travmaları konusunda oldukça ayrıntılı bilgiler içerdiği buna karşılık spinal travmalar konusunda boyun çıkıkları dışında bir bilgi bulunmadığı anlaşılmıştır³⁵.

On Beşinci Yüzyılda Yazılmış Türkçe Cerrahnâmeleri Karşılaştırma Denemesi

Çalışmada ele aldığımız bu dört cerrahi monografi, esas olarak Yunan hekimlerinin Arapçaya çevrilen eserleri ile İslâm dünyasının meşhur hekimlerinin kitaplarından hazırlanmış derlemelerdir. Bazılarında Osmanlı tıbbından da alıntılar yer almaktadır. Kaynaklar ortak olduğu için bazı bölümlerin bir diğerinde aynen yer aldığı görülmektedir. **Cerrâhiyetü'l-hâniye** dışındaki üç cerrahi kitap, hekim/cerrah bulunmayan yerlerde halka yararlı olmak gayesiyle hazırlandığı için, nüshaları çoğaltılırken yeni ilaveler yapılmış olma ihtimali vardır. Bu ilavelerin olup olmadığı, varsa ne zaman yapıldığını anlamak için, önce her cerrahnâmenin bilinen bütün nüshaları karşılaştırılarak ideal metni hazırlanmalıdır. Ancak bundan sonra yapılacak içerik karşılaştırması sonunda ileri sürülecek yorumlar güvenilir olabilir. Bu nedenle yakın zamanda, **Alâ'im-i cerrâhîn** ile **Hulâsa Tercümesi**'nde yer alan ortak metinlerden hareketle yapılan yorumlar eksik ve yetersiz kalmaktadır.

Biz burada sadece cerrahnâmelerin genel karşılaştırmasından edindiğimiz izlenimleri ve cerrahi uygulamalardaki benzerlikleri ve farklılıkları dile getireceğiz.

Konumuz olan cerrahnâmelerin fihristlerine bakıldığında, konu itibarıyla pek farklı olmadıkları anlaşılmaktadır. Sadece **Alâ'im-i cerrâhîn**'de bulunan ateşli silah yaraları ve frengi hakkındaki bölümler diğerlerinde yoktur. **Cerrâhiyetü'l-hâniye**'de cerrahi tekniklerin ve alet şekillerinin minyatürlerle verilmesine karşılık diğerleri resimsizdir. **Cerrâhiyetü'l-hâniye**'de dağlama/koterizasyon için başlıbaşına bir bölüm ayrılmış diğerlerinde gerektiği kadar bahsedilmiştir.

Cerrahnâme, Alâ'im-i cerrâhîn ve Hulâsa Tercümesi, hekim bulunmayan yerlerde halka faydalı olmak amacı ile yazıldıklarından basit ve pratik bilgiler içermektedir. **Cerrâhiyetü'l-hâniye** ise cerrahlık ilmini öğrenmek isteyenlere seslendiği için detaylı ve öğreticidir.

Bu cerrahnâmelerde kullanılan cerrahi yöntemler, İslâm tıp kitaplarından kaynaklandığı için birbirine benzemektedir. Burun poliplerinin tarifi aşağı yukarı hepsinde aynıdır ve kesilip alınması tavsiye edilir. Dil altı bitişik olduğunda neşterle kesilmesi önerilir. Boğaza diken, kemik veya sülük yapıştığında bir ipe kuru incir, sünger, çiğnenmiş kuru ekmek veya et bağlanıp çekilir veya çengelle alınır. Bu teknik hepsinde aynıdır. Sadece ipin ucuna bağlanan maddeler değişir. Kanamalı hemorroidler **Cerrahnâme**'de ilaçlarla iyileşmezse

kesilir. Eğer içerde ise makada mahceme konarak dışarı çekilir ve ustura ile kesilir. Sabuncuoğlu bağlanarak kurutulmasını tavsiye ederken **Hulâsa**'da sadece bağlanması önerilir.

Bu cerrahi eserlerin hemen hepsinde kansere önemli bir yer ayrılmıştır. **Cerrahnâme**'de kesilebilecek yerde ise kesilmesi tavsiye edilirken Sabuncuoğlu tümör küçükken alınmasını ve kökü ile birlikte oyulup hiç bir artık bırakılmamasını tavsiye eder. **Hulâsa**'da baştaki kanser urunun alınması için önce haç şeklinde bir insizyon yapılır, deri kaldırılarak tümör kılıfı ile birlikte çıkarılır. **Cerrahnâme**'de ve **Cerrâhiyetü'l-hâniye**'de urların çıkarılma yöntemi de aynıdır. Apselerin açılması da o kadar benzemektedir ki **Hulâsa** ve **Alâ'im-i cerrâhîn**'de hemen hemen aynıdır. Apseler önce sabun ve ılık su ile yıkanır, yumuşayıp olgunlaşınca kadar yakı vurulur. Deri incelendiği zaman neşterle yarılr. Açılmış apseye su, yağ ve kıl düşmemesine dikkat edilmesi muhtemel bir enfeksiyonu önlemek amacı ile olsa gerektir. Yaralanmalarda da bu ihtimam gösterilmektedir. Boyundaki sıracanın ur gibi yarılarak çıkartılması tavsiye edilirken **Cerrâhiyetü'l-hâniye**'de yarma tekniği yanında, dibinden bağlanarak düşürülmesi önerilmektedir. Bunlara karşılık sıraca, **Alâ'im-i cerrâhîn**'in Manisa nüshasında keskin ilaçlarla açılıp tedavi edilmekte, Cerrahpaşa nüshasında ise sadece tarifi ile yetinilmektedir.

Yaraların tedavisi de önemli bir yer tutar. Yaraların biçimlerine (küçük, büyük, düz, doğru, değirmi, dar uzun, bir ucu dar bir ucu geniş, bir parça eti kopmuş, bir parça eti sarkmış, dik), nedenlerine (kılıç, bıçak, top, tüfek, ok, çomak, düşmek, kırık ve çıkık dolayısıyla) ve buldukları organlara göre (baş, boyun, göğüs, kaburgalar arasında, karın derisinde, bağırsak, kas sinir, damar) tarifleri yapıp tedavileri bildirilir. Hepsinde ortak olan tedavi şekli şudur; yara küçük ise iki ucu bağlanır, bağlanamıyorsa birleştirilip dikilir, çeşitli merhemler sürülerek iyileşmesi beklenir. Dikilemeyecek durumda olanlar toplanarak bağlanır.

Kırık ve çıkık tedavilerinde de aynı benzerlik görülmektedir. Önce kırık türleri hakkında genel bilgiler verilir. Sonra kafatası kırıklarından başlanarak ayak parmaklarının kırıklarına kadar tüm kırıkların sarılma teknikleri sırası ile anlatılır. Kafatası kırıklarında varsa küçük parçacıklar temizlenir, çürümüş zedelenmiş kısımlar çıkartılır, çökmüş kemik kaldırılır. Kafatası kemiğinin kesilme yöntemi **Cerrahnâme** ve Sabuncuoğlu'nda benzeşmektedir. Normal yollardan kesilemeyen kemikte bir kaç delik açılır bu deliklerin arası kesilerek kemik çıkartılır.

Burun kırığında içerde kalmış parçacıkları temizlemek için burun yarılr, temizlendikten sonra pamuk veya eski keten bezi doldurularak düzeltilir. **Alâ'im-i cerrâhîn**'de burun deliklerine uygun tahtadan bir çifte yapılır, yumuşak bir beze sarılıp düzeltilmiş buruna sokulur. Sabuncuoğlu ise kendi deneylerine dayanarak şunları tavsiye eder; kalın bir ördek tüyü alınır, iki tarafı temizlenip uçları kesilir. Üzerine pamuk veya ince bir bez parçası dolanıp buruna sokulur. Böylece hastanın nefes alıp vermesi sağlanmış olur.

Alt çene kırığında kırılan parçalar birleştirildikten sonra dişler altın, gümüş, ibrişim veya keten ipliği ile bağlanıp çene sarılır. **Alâ'im-i cerrâhîn**'de dişler yerleştirildikten sonra içeriden ve dışarıdan tahta parçası ile sıkıca bağlanıp tekrar yastıklarla sarılır.

Köprücük kemiği, yağrın küreği, göğüs ve kaburga kemikleri, kol kemiği, kalça kemiği, uyluk kemiği, baldır, topuk, ökçe kırıkları da benzer yöntemlerle yerine yerleştirildikten sonra düz kemikler tahta ile diğerleri sargılarla sıkıca sarılarak bağlanır. Kırılan kemik parçalanmışsa yarılr parçalar temizlenir ve dikilir. Çıkıklarda da durum aynıdır.

Kafatası kırıklarının tanı ve tedavisinde, **Alâ'im-i Cerrâhîn** ve **Cerrahnâme**'de yer alan cerrahi uygulamalarla ilgili ayrıntılı tanımlamalar **Hulâsa**'da bulunmamaktadır. **Hulasa**, omurga kırıkları, omurga çıkıkları, kuyruk çıkığı gibi omurga travmalarında da **Alâ'im-i Cerrâhîn** ve **Cerrahnâme** kadar zengin bilgi içermez.

Koterizasyon tekniği Sabuncuoğlu dışındaki cerrahların eserlerinde kullanılmamıştır.

On beşinci yüzyıla ait cerrahnâmeler içinde sadece **Cerrâhiyeü'l-hâniye**'de, operasyonlardan önce kullanılan anestezi bir karışıma yer verilmiştir. Diğerlerinde böyle bir bilgi yoktur³⁴.

Sonuç

Bu eserler üzerinde yaptığımız karşılaştırmalı çalışma sonunda edindiğimiz izlenim, **Alâ'im-i Cerrahin**, **Cerrahnâme** ve **Hulasa**'nın cerrahi hastalıklar ve uygulanan yöntemler açısından benzerlikler taşıdığıdır. Bu üç eserde yer yer kullanılan koterizasyon tekniğine, **Cerrâhiyetü'l-hâniye**'de başlı başına bir bölüm ayrılmıştır. İlk üç cerrahnâmenin ünlü İslâm hekim ve cerrahlarının eserlerinden yapılmış el kitabı niteliğinde derlemeler olduğu söylenebilir. **Cerrâhiyetü'l-hâniye**, minyatürleri, cerrahi alet çizimleri, cerrahi teknikleri, hastalık tanımlamaları ve içerdiği bilgilerle diğer cerrahi eserler arasında bir yıldız gibi parlamaktadır.

On beşinci yüzyılda yazılan Türkçe cerrahnâmeler üzerinde detaylı bir karşılaştırma yapıldığında daha doyurucu bilgilere ulaşılaacağı şüphesizdir. Alanımızda genellikle ilk Türkçe tıp kitaplarından birini ele alıp belli bir branş hakkında bilgi derleme kolaylığına sapılmaktadır. Oysa karşılaştırmalı çalışmalar sonunda üretilen bilgilere ihtiyaç vardır.

KAYNAKLAR

1. Hamarneh, Sami: *The Physician. Therapist and Surgeon İbn al-Quff (1233-1286)*. Cairo 1974, pp. 123-124, 132-135
2. *Handbuch der Geschichte der Medizin*. Hrsg. Max Nueburger und Julius Pagel, Jena 1902, I, pp. 598-601.
3. Ullmann, Manfred: *Die Medizin im Islam*. Leiden-Köln 1970, pp. 145, 176-178.
4. Ali b. Abbas el-Macuzî: *Kitâb el-Kâmil es-sinâ'at et-tbbiyye*. İstanbul Tıp Fakültesi, Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Yazma Kitaplar, numarasız.
5. Zimmermann, Leo and Ilza Veith: *Great Ideas in the History of Surgery*. Baltimore 1961, p. 82.
6. Gürkan, Kazım İsmail: "İbn Sina'da Cerrahi Düşünüş", *İ. Ü. Tıp Fakültesi Mecmuası*, XV, 3 (1952), p. 1189.
7. Shah, Mazhar M.: *The General Principles of Avicenna's Canon of Medicine*. Pakistan 1966, pp. 411-419.
8. Spies, Otto und Hans-Jürgen Thies: "Die Propeadentik der arabischen chirurgie nach Ibn al-Quff", *Sudhofs Archive*, 55, 4 (1971), p. 386.
9. *Risâle-i tağ ve hacamat ve fâsd*. Süleymaniye Kütüphanesi, Kılıç Ali Paşa, No.716/2, 141a-162a.
10. Ebu'l-Kâsım ez-Zehravî: *Kitâb et-tasrif fi't-tbb*'dan özet. Manisa Genel Kitaplığı, Muradiye No.1841,1a-33b.
11. Özden, Âkil Muhtar: "İbn Sina tıbbına bir bakış", *İbn Sina*. İstanbul 1937, p. 6.
12. Ünver, Süheyl: *Tıp Tarihi*. İstanbul 1943, p. 45.
13. Şehsuvaroğlu, Bedi N.: *Eczacılık Tarihi Dersleri*. İstanbul 1970, pp. 95, 289-290.
14. Sigerist, Henry E.: "Anesthesieden önceki cerrahlık", Çev. Feridun N. Uzluk, A. Ü. *Tıp Fakültesi Mecmuası*, 21, 4 (1968), p. 1290.
15. [Yöntem], Ali Canip: "Cerrahiye-i İlhaniye", *Hayat Mecmuası*, II, 3 (1927), p. 42.
16. Ünver, Süheyl: *Şerefeddin Sabuncuoğlu-Kitabü'l-Cerrahiye-i İlhaniye (Les Illustrations du Traité de Chirurgie de Cherefeddin Saboundjouoglou)*. İstanbul 1939.
17. Kılıçoğlu, Vecihe: *Cerrahiye-i İlhaniye*. Ankara 1956.
18. Huard, Pierre-Mirko Grmek: *Le Premier Manuscrit Chirurgical Turc, Redigé par Charaf ed-din (1465) et illustré 140 miniatures*. Paris 1960.
19. Bayat, Ali Haydar: "Amasyalı Sabuncuoğlu Şerefeddin (788H/1386-873H/1468'den sonra) Bibliyografyası", *Tıp Tarihi Araştırmaları*, 2 (İstanbul 1988), pp. 92-101.
20. Yıldırım, Nuran: "XV. Yüzyıla Ait Anonim Bir Cerrahnâme Cerrahi Yöntemlerin Kullanıldığı Fasıllar Tıbbi Terminoloji ile Bitki, Drog ve Madde İsimleri", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları 10-11*. Ed. N. Sarı. İstanbul 2004/2005, pp. 325-433.
21. Yıldırım, Nuran: "Alâ'im-i Cerrâhîn Üzerine Bazı Yeni Bilgiler", *I.Türk-İslâm Bilim ve Teknoloji Kongresi, 14-18 Eylül 1981. Tıp-Dış Hekimliği-Eczacılık Tarihi Bildirileri*. II, İstanbul 1981, pp. 169-181.
22. Uzel, İlter: *Şerefeddin Sabuncuoğlu Cerrâhiyyetü'l-Hâniyye I-II*. Ankara 1992.
23. Yıldırım, Nuran: "İbrâhim b. Abdullah. Alâim-i Cerrâhîn adlı Türkçe eseriyle tanınan Osmanlı cerrahı", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, 21 (İstanbul 2000), pp. 284-285.
24. Yıldırım, Nuran: "Alâ'im-i Cerrâhîn'in Bilinmeyen Bir Özeti: Fi Nebzeti'n Min el-Cerrâhîn", *Tıp Tarihi Araştırmaları*. İstanbul 1986, pp. 100-104.
25. Yıldırım, Nuran: "Alâ'im-i Cerrâhîn'de (1505) Frengi", *Tıp Fakültesi Mecmuası*, 54 (1991), pp. 353-360.
26. Acıduman, Ahmet-Berna Arda: "Alâ'im-i Cerrâhîn ve Kitâb-ı Hulâsa-i Tıbb Üzerine Bazı Çalışmalar ve Bulgular: İstanbul Üniversitesi TY 7147 ve Fatih 3550", *I. Uluslararası Türk Tıp Tarihi Kongresi, 10. Ulusal Türk Tıp Tarihi Kongresi Bildiri Kitabı*. II. 20-24 Mayıs 2008. Ed. A.D. Erdemir, Ö. Öncel, Y. Küçükdağ, B. Okka, S. Erer. [İstanbul 2008], pp. 1407-1419.
27. Yıldırım, Nuran-Bülent Özalay: "Cerrahnâme'de Anüs ve Rektum Hastalıkları ve Tedavileri", *Kaf Dağının Ötesine Varmak. Festschrift in Honor of Günay Kut II. Journal of Turkish Studies*. Vol.28/II, Harvard University 2004, pp. 273-318.
28. Acıduman, Ahmet-Uygur Er-Deniz Belen: "Osmanlı Döneminden 'Yazarı Bilinmeyen Cerrâhnâme' ve Nöroşirurji ile İlgili Bölümleri", *Türk Nöroşirurji Dergisi*, 17, 3 (2007), pp. 162-169.
29. Uludağ, Osman Şevki: "Eski tıbbımızda değerli kitaplar", *Ülkü Dergisi*, V, 30 (1935), pp. 421-423.
30. Bursalı Mehmed Tahir: *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul 1342 [1923], III, p. 246.
31. Cerrah Mes'ud: *Hülâsatü't-tbb*. Bursa Genel Kitaplığı, Haraççioğlu, No. 1149/1.
32. İ. Ü. Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Tıp Tarihi ve Etik Anabilim Dalı Kitaplığı, Y.164/1.
33. Uzel, İlter: *İlk Türkçe Tıp Yazmalarının Ağız ve Dış Hastalıkları Yönünden İncelenmesi*. İstanbul 1979, p. 89.
34. Yıldırım, Nuran: "XV. Yüzyıla Ait Türkçe Bir Cerrahnâme", (Doktora Tezi Özeti). *Doktora Tezleri. İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası*, 46, Supplementum 90 (İstanbul 1983), pp. 227-246.
35. Acıduman, Ahmet-Uygur Er: "Cerrâh Mes'ud ve Eseri Hulâsa-i Tıbb'da Nöroşirurji ile İlgili Bölümler", *Türk Nöroşirurji Dergisi*, 18, 1 (2008), pp. 26-33.